

Az egyház- és állam- szervezet Szent István korában

Közhelyszámba megy az a kijelentés, hogy az I. évezred végére a Kárpát-medencében megértek az egyház- és államszervezés feltételei. Milyen tényezőkre kell elsősorban gondolnunk? A legfontosabb ezek sorából kétségtelenül az, hogy a társadalmi egyenlőtlenség egyre nagyobb méreteket öltött. Természetesen már az egy évszázaddal korábbi honfoglaló magyarok társadalma sem volt a paradicsomi egyenlőséget élvező emberek közössége, hanem megannyi szállal szótték át az emberek közötti viszonyt az egyenlőtlenség – egyelőre még finom – fonalai. A vagyoni és társadalmi különbségeket azonban még elfedte a szabad emberek óriási tömegeit megillető közszabadság, jogi egyenlőség, ami magában foglalta a személyes szabadságjogokat éppen úgy (a nem korlátozott házasságkötést, a javak birtoklását és szabad örökül hagyását, a mozgásszabadságot), mint a közügyekben való részvétel lehetőségét (a népgyűléseken való aktív beleszólást a közösség életébe). A 10. századi kalandozások nagy tömegű idegen rabszolgát hoztak a Kárpát-medencébe, akiknek jelentős része tovább került ugyan a rabszolgakereskedelem révén az arabokhoz és a bizánciakhoz, de nem kevesen szolgai jogállapotba jutva betagozódtak a magyar társadalomba, hozzájárultak a társadalmi tabló színesítéséhez.* Ugyanakkor a sikeres portyázások révén beáramló nagy mennyiségű kincs, nemesfém, luxuscikk szintén növelte a vagyoni különbségeket. A gazdagok még gazdagabbak akartak lenni, az elszegényedők ugyancsak anyagi javak révén kívánták ingatag vagyoni helyzetüket javítani. Amíg jól futott a kalandozások „szekere”, a magyar társadalom jelentős tömegei találtak meg számításukat a külszói katonai akciókban. A tehetősek még tovább növelték vagyonukat, a szegények helyzetében sem következett be további romlás.

Két tradíció között

Am 955-ben nyugat felé, 970-ben dél-délkelet felé a sarcoló hadjáratok útjai elreteszlődtek, a társadalmi igények azonban nem változtak: a *gazdagok gazdagodni akartak*, a sze-

gények pedig meg akarták állítani további elszegényedésüket. Miután többé nem áramlott az országba „olcsón” szerzett kincs és szinte ingyen kapott idegen munkaerő, a társadalomnak belülről kellett ezeket az igényeket kielégítenie. Külső injekciók híján azonban a két igény egyazon időben már nem teljesülhetett. A gazdagok, akik a kalandozó hadjáratok vezérei vagy azok leszármazottai voltak, immár csak saját társadalmuk szegényeinek rovására tudtak tovább gazdagodni. Ráadásul e gazdagok annyival fölötté álltak anyagi tekintetben a társadalom tömegét alkotó szegény szabadoknak, hogy kellemetlenül érintette őket a tényleges vagyoni különbséget elfedő jogi egyenlőség, az, hogy *elvben bármely szegény szabadnak anyai szava volt, amennyi őket, a gazdagokat megillette*. A kalandozások kényszerű lezárulta szükségyszerűen vetette fel olyan erőszakapparátus kiépítését, amely leszámol a jogi egyenlőség illúziójával, a gazdagokat magasabb társadalmi polcra ülteti, míg a mindinkább elszegényedő szabadokat jogfosztottá teszi.

Természetesen mindez nem ment erőszak nélkül. A 10. századi magyar társadalomban minden szabadnak – vagyoni helyzetétől függetlenül – volt valamilyen fegyvere (a szabad fegyverviselése szinte a személyes szabadságjogok körébe tartozott), ami önmagában hordozta a fegyveres összecsapások lehetőségét. A megmérkőzés végső kimenetele szempontjából döntőnek bizonyult, s egyszersmind az államszervezés irányába mutató fontos tényezőként vehető számba, hogy a kalandozások emlőin egy *hivatásos katonáskodó réteg* nőtt fel, amely a hadjáratokat irányító vezérek körül csoportosult, s a portyázások befejezését követően bent az országban talált meg lassan hivatássá váló elfoglaltságát, a katonáskodást. A gazdagok, a vezérek kezében *e katonai kíséret* roppant fontos szerepet játszott, hiszen ennek tagjait fel lehetett használni a belső konfliktusok fegyveres megoldásában, a nagy vagyonok politikai – társadalmi hatalmának biztosításában.

Az erőszakszervezet (vagyis az állam) kialakítása irányába mutató fejlemények a nyolc törzsből álló magyar törzsszövetség számos törzsénél kimutathatók (már ahol a gyér forrásadottságok erre egyáltalán lehetőséget teremtettek): a törzsfői hatalom megerősödött (ezzel összefüggésben a törzsszövetségi keretek lazultak), katonai kíséret tömörült a vezér, a törzsfő körül, felgyorsult a szegény szabadok alávett helyzetbe, szolgásgba kényszerítése. E törzsi államok, amelyek a kifejlett államiság számos ismérvét magukon hordozták, területi elven épültek fel, még ha a törzseket alkotó nemzetségek nagy valószínűség szerint vérségi kötelékek szerint szerveződtek is. Viszont a társadalmi különbségek mind markánsabbá válása, a nemzetségen belül a vagyoni különbségek társadalmi egyenlőtlenséggé válása belülről bomlasztotta a vérségi alapú nemzetségeket. További fontos szempont, hogy *e törzsi államok* – döntően geopolitikai szempontok által meghatározott módon – *önálló, saját érdekeiknek megfele-*

lő, az egyre inkább formálissá váló törzsszövetségi érdekektől és a többi törzs szabadon érvényesülő érdekeitől különböző külpolitikát folytattak. A Kárpát-medence keleti, délkeleti részén megszállt törzsek elsősorban Bizánc, a dunántúli területeken lakozó törzsek nyugat felé tájékozódtak. Mivel e törzsi vezetők maguk is a társadalmi különbségek elmélyítésén fáradoztak, jól vették észre, hogy ebbeli munkálkodásukban nagy segítséget kaphatnak a *történelmi tapasztalatokkal rendelkező egyháztól*, a keleti törzsek a bizánci rítusú, a nyugati törzsek pedig a latin rítusú egyháztól.

Sokatmondó, hogy a 950–960-as években, alig tíz év eltéréssel, *Konstantinápolyban* is és *Rómában* is *egy-egy püspököt szenteltek fel Magyarországra* számára, még pontosabban: *térítésre, egyházszerkezésre igényt tartó egy-egy keleti és nyugati törzs számára*. A magyar egyházszerkezés további sorsa nagymértékben függvényévé vált annak, hogy állandósul-e a Kárpát-medencében a magyar törzsek frissen támadt önállósága, avagy a törzsszövetség – immár magasabb szinten, az állami egység formájában – az egész Kárpát-medencét politikai egységbe fogja. A 955. évi augsburgi csatavesztés ebben a vonatkozásban az Árpádok kezére játszott. Taksony és Géza törzsfők (egyszersmind a történelmi tradíciók alapján a magyar törzsszövetség vezetői) néhány évtized alatt kiterjesztették saját törzsük, az Árpád-törzs fennhatóságát a Kárpát-medence nyugati és északnyugati területeire, éppen azokra a vidékekre, ahol az augsburgi vereség következtében nagy vereségeket szenvedett törzsek politikai értelemben egyre inkább elerőtlenedtek. Közben a Dunától *nyugatra és északra* eső vidék az I. évezred utolsó éveiben már egyetlen, jelentősen megerősödött törzs, az *Árpádok törzse uralma alatt állott*, s Géza nyugatra nyitása következtében nagy erővel folyt az egyházszerkezés, s létrejött az első latin rítusú püspökség, a veszprémi, addig a Kárpát-medence keleti felében ilyen, törzsek fölé növekvő politikai konglomerátum nem alakult ki. A keleti törzsek ugyan továbbra is Bizánc felé tájékozódtak – egyikük már a 10. század közepén görög rítusú térítőpüspökség létesítéséig jutott el, másikuk pedig még évtizedekkel később is csak görög rítusú monostor megalapításáig –, megosztottságuk mégis szembeszökő volt.

Vármegyék, várispánságok, püspökségek nyugaton

Amikor *István* 997-ben elhalt apja, Géza örökébe lépett, immár nem egyetlen törzs tényleges és egy törzsszövetség inkább címzetes vezetője volt, hanem több törzs korábbi területére kiterjedő politikai alakulat feje, akit saját katonai kíséretén kívül azok a – kevéssel korábban érkezett – német *lovagok is támogat-* tak, akik István feleségét, a bajor Gizellát kísérték 995–996-ban új hazájába. De még a Kárpát-medence nyugati felén sem számítottak visszafordíthatatlannak azok a változások (az egyházszerkezés és az állam kialakítá-

* A magyarok külföldi kapcsolataira vö. Palovics Lajos térképeit a poszter mellékleten.

sa irányában ható fejlemények), amelyeket nagy véráldozatok árán Géza ért el. Még igen jelentős tartalékai voltak azoknak az erőeknek, akik nem kívánták az alá-fölérendeltségen alapuló társadalmat, az erős idegen (német) befolyást, akik visszavágyták a nemzeti szabadság korszakát. Amikor István 997-ben fegyverrel, nem kis mértékben éppen a német lovagok segítségével, legyőzte Koppányt és a mögötte felsorakozott szabad – szabadságukban fenyegetett és szabadságukat megőrizni akaró – magyarokat, nem csupán az dőlt el, hogy ki lesz az új Árpád törzsében, hanem az is, hogy milyen úton haladjon (ill. haladhasson tovább) a Kárpát-medence nyugati felének társadalma. Mivel az *elsőségért folyó harc Koppány ellenében István győzelmével ért véget*, ezzel a latin rítusú egyház és a feudális állam hívei arattak győzelmet a pogányság ideológiáját valló és a nemzeti szabadságot visszaállítani igyekvő erők felett. A győzelem gyümölcsét igazi feudális úr módjára szüretelte le *István*: az ezredfordulón *királlyá koronáztatta magát*, s ezzel az aktussal bebocsátást kért és nyert népe (egyelőre még inkább csak a Kárpát-medence nyugati részének lakossága) számára a keresztény európai népek közösségébe. A veszprémi püspökség mellé a Dunántúlon újabb *egyházmegyéket szervezett* István, 1001-ben saját székhelyén, Esztergomban hozta létre a latin rítusú magyar egyházszervezet központjának szánt *esztergomi érsekséget*, s e tájt létesíthetett Győrött püspökséget. A koronázás utáni évekre esik az első magyarországi bencés apátság felszentelése is Pannónia szent hegyén, a mai Pannonhalmán, amelynek alapjait még Géza vette meg.

István a korona birtokában immár szuverén feudális uralkodóként járt el. Talán már *1001-ben törvényeket alkotott*, amelyekben biztosította a magántulajdon védelmét, intézkedett a keresztény vallás megtartásáról, fellépett a köztörvényes bűntettek ellen, megkövetelte a keresztény hitélet alapvető kategóriáinak (vasárnapi templomba járás, bűjt, gyónás) teljesülését. Pénzt veretett. Oklevelet adott ki, legelső oklevele a pannonhalmi apátság javára szolt. Mindezekben német minták után indult. Első törvénykönyve előszavában maga hangoztatta, hogy régi és új császárok példáját követi. Pénzlába megfelelt a bajor hercegi pénzek pénzlábnak. Első oklevelének írója bizonyosan az a Heribert C-jelű írnok volt, aki a császári kancelláriából érkezett 1002-ben Magyarországra. Úgy tűnik, *német ihletésre hozta létre István az államszervezet fontos középszintű egységét, a vármegyét*. Konkrét mintát e téren nem láthatott német területen, hiszen ott a már fejlettebb feudális viszonyoknak megfelelő közigazgatási egységek nem bizonyultak változtatás nélkül átültethetőnek a sokkal kezdetlegesebb magyarországi viszonyok közé. De mert Gizellával számos német előkelő került István udvarába, ők hívhatták fel a király figyelmét arra, hogy *szakítson az országfelosztás „barbár” gyakorlatával*, amikor a fejedelmi család tagjai osztottak meg a fennhatóságuk alatti terüle-

ten (amint erre Géza fejedelem és rokona, Koppány somogyi vezér osztóztatása nyújt példát), s az egész, neki engedelmessé tett területen egységes elvek szerint szervezzen megyét (*comitatus*). Tekintettel arra, hogy István uralma a dunántúli és nyugat-felvidéki területre terjedt ki, az *első vármegyék* is itt létesültek, a legnagyobb valószínűség szerint a koronázást közvetlenül követően, 1001 táján. Az így alakult megyék egyikének élére István azt a Hont német lovagot állította, aki Gizellával együtt jött bajor földről Magyarországra, s nagy segítséget nyújtott a fejedelemnek Koppány elleni harcában. E megye utóbb első ispánjának, Hontnak a nevét viselte. Feltehetően, hogy több más megye élére is megbízható német hívei kerültek, így Somogy megye élén még 1061-ben is *német származású ispán* állt.

István vármegyéje – amint neve is mutatja – szorosan kapcsolódott azokhoz a földvárakhoz, amelyek akár őskori erődítések voltak, akár frissen épültek e célra, a megye központjaivá váltak. Sajátos szervezet volt az, amelyet István létrehozott, s amely a latin forrásokban *comitatus* néven szerepel. Egyfelől minden föld és minden nép beosztást nyert a

megyének összefüggő, körülhatárolt területe volt, a várispánságnak nem. A vármegye területén a legkülönbözőbb földek és népek voltak, a várispánság ezzel szemben csak a királyi (vár-) tulajdonban levő ingatlanokat és személyeket ölelte fel. A legtöbb esetben fedés, megfelelés figyelhető meg a vármegye és a várispánság között. Az 1009. évi veszprémi oklevélben négy vármegyéről olvashatunk: a veszprémiről, a fehérváriról (azaz Fejér megyéről), a koloniról (későbbi neve Zala megye lett) és a visegrádiról. Mind a négy megye egyszermind várispánság is volt. Ám ugyanez az oklevél említést tesz Úrhida várispánságról, amely nem alkotott megyét, területileg a fehérvári vár körzetében (Fejér megyében) feküdt, de saját, külön *várszerkezete* volt, amely nem Fehérvár ispánjától, hanem Úrhida ispánjától függött. István tehát sajátos módon ötvözte a *közigazgatási szervezetet (a vármegyét)* a saját fennhatósága alá közvetlenül rendelt *katonai szervezettel (a várispánsággal)*. Az egyházi és világi szervezet a legszorosabb kölcsönhatásban fejlődött. Az 1009. évi veszprémi oklevélben említett négy vár megyéje (más szavakkal: a négy vármegye területe), valamint a pannonhalmi apát-

István király vármegyéi

vármegyébe, amely és aki a vármegye általában pontos határokkal közbezárt területén volt. Maga a vármegye szavunk is első jelentése szerint, amely még a szláv eredetű megye szó eredeti értelmét őrzi, „vár határa”-ként magyarázható. Másfelől viszont István bizonyos népeket személyes szolgálatra rendelt egy-egy várhoz, vagyis a vármegye mellett egy várispánsági rendszer is kiépült. A vár-

ság alá rendelt Somogy megye a veszprémi püspökség területét tette ki. Ez a magyarázata annak, hogy a korai időkben az egyházmegyei határok egyszermind vármegyei határokként is szerepeltek.

Az István által az egyház- és államszervezet kiépítése terén tett lépések közül kétségtelenül a leglátványosabb és a leginkább marandó a püspökségek és vármegyék szervezése volt. A középszintű egyházi és világi igazgatási egységek mellett azonban *felső és alsó szinten* is világosan kirajzolódott már 1001

táján az új szervezet körvonalai. A kevéssel koronázását követően létrejött törvénykönyvben immár találkozunk a királyi tanács (*senatus*) megnevezésével, amely István tanácsadó testülete volt, s az érseket, a püspököket, valamint a világi tisztségviselőket, főleg a megyésispánokat foglalta magában, azokat, akik – akár magyar, akár idegen származásúak is voltak – az uralkodó kezéből magas tisztségeket töltöttek be, kedvelt híveinek számítottak, akiktől szívesen fogadott el tanácsokat. A királyi tanács tagjai voltak István rokonai is, ezek közül egyeseket magas méltóságokba ültetett (leánytestvéreinek férje, Aba Sámuel pl. *udvarispán*, a későbbi nádori méltóság elődjének birtokosa lett), jóllehet talán kevésbé voltak átitatva a keresztény hittől és a feudális állam eszméjétől, mint a külországiak. Úgyszintén az 1001 körüli törvénykönyvben *falusi bírák* (*villici*) is felbukkannak. Ők a helyi igazgatás, a lassan szilárd határu falvakká szerveződő szálláshelyek – választott vagy kinevezett – előjárói voltak. A püspök alatt a papok álltak, akikre az alakuló falvakban a keresztény hitre térítés, az igehirdetés nehéz és fáradságos munkája hárult. Az egyházi és világi szervezet párhuzamossá-

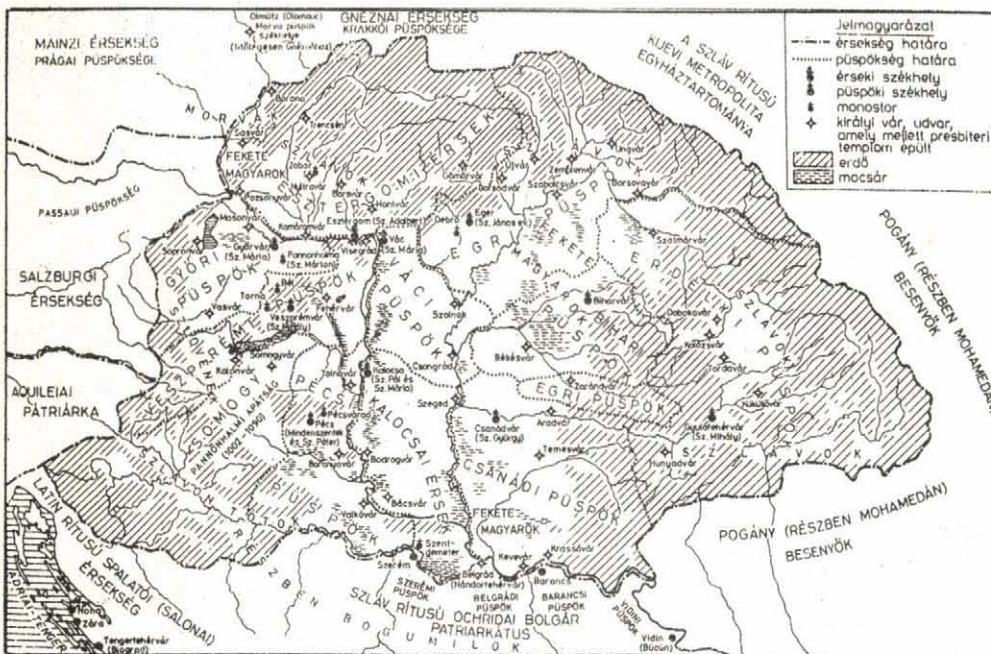
folyt István államában. Ez az állam azonban egyelőre még nem a Kárpát-medence egészére, hanem csak nyugati, északnyugati részére terjedt ki. A térség többi részein Istvántól ténylegesen független, tőle a valóságban nem függő, neki nem engedelmeskedő törzsi vezetők gyakoroltak hatalmat, főleg a keleti részen határozó bizánci segítséget véve igénybe. István, ha valóban az egész Kárpát-medence ura, minden magyarok királya akart lenni, alá kellett hogy vesse e törzsi képződményeket saját hatalmának. Csaknem három évtizedes kemény programot jelentett ez István számára. Voltak, akiket békés úton tudott megnyerni, mint pl. a kabar törzs vezetőjét, a talán zsidó vallású Aba Sámuel, akihez egyik hűgát adta nőül 1010 táján. Hasonló módon békés eszközökkel készíthette egy-másfél évtizeddel később a keresztény hit felvételére a Körösvidék törzsfőjét, Vatát. Másokkal szemben azonban fegyverhez kellett nyúlnia. A sort tulajdon nagybátyja, anyjának testvére, az erdélyi Gyula legyőzésével nyitotta meg 1003-ban. 1008 táján erőszak alkalmazásával térítette keresztény hitre a Duna-Száva-Dráva vidékén élő fekete magyarokat. A következő évtizedben számolt le a dél-erdélyi,

szervezeti modell érvényesült, amelyet István 1000–1010 között a Dunától nyugatra és északra megvalósított. A levert törzsi államok helyén ugyanúgy vármegyék jöttek létre, mint Koppány uralmi területén Somogy megye. Így létesült az erdélyi Gyula legyőzése után Doboka megye, a fekete magyarok megkeresztelését követően Baranya megye, a kabarok szállásterületén Újvár megye, Keán körzetében az erdélyi Fehér megye, Vata területiumán Bihar megye, Ajtony törzsi állama helyén pedig Csanád megye. A keleti országrész fejlődési sajátja, hogy itt kezdetben egy megyének egy püspökség felelt meg. A vármegye-szervezéssel párhuzamosan alakult ki 1003 után az erdélyi, 1010 körül a pécsi, az egri püspökség, a kalocsai érsekség, István uralkodása második felében Bihar megye területén a bihari, 1030-ban Csanád megye területén a csanádi püspökség, míg legutoljára – talán már Péter király országlása idején – a váci püspökség. István összességében mintegy 25–30 vármegyét és 9–10 püspökséget (érsekséget) szervezett.

Változások a „mélyben”

Nem feledkezhetünk el azonban arról, hogy miközben a rendkívül hézagos forrásanyag elsősorban a megyék és püspökségek kialakulására nézve nyújt fogódzkodókat, a „mélyben” legalább ilyen fontos, az állam- és egyház-szervezet létrejötté irányában ható folyamatok zajlottak le. Kezdetben idegen, majd hazai papok is tömegesen keresztelték meg a pogányokat. A falvakban – egyelőre még István szándéka szerint is csak tíz falvanként – templomok épültek, amelyek anyagi felszereléséről (ruhák, oltártakarók) a király, papjáról és a könyvekről a püspök gondoskodott. A keresztény hit, amely az evilági szenvedések kárpótlásáért a túlvilági örök életet helyezte kilátásba, megbízható szövetségese lett az állami szervezetet erőszakosan terjesztő királyi, ispáni közegeknek. A közösségi földek a gazdagok tulajdonába mentek át, egyre több szabad vesztette el jogi szabadságát, s gazdasági helyzetének megfelelően alávett, jogfosztott népelemmé vált. A formálódó uralkodó osztály és az alávettettek közé ékelődött az a katonai kíséret, amely a gazdagok uralmának hatalmi szóval, az erőszak fegyverével adott nyomatókat. Természetesen a magyarországi egyház és állam intézményrendszerének létrejötté nem vakon ható, spontán törvények automatikus érvényesülését jelenti. Hallatlanul fontos volt azoknak a nagy formátumú, messze látó politikusoknak – Gézának és mindenekelőtt Istvánnak – a szerepe, akik számos dolgot megsejtettek, néhány körülményt pedig talán a sejtésnél is határozottabban tudtak ahhoz, hogy milyen úton kell haladniuk. A későbbi fejlemények bizonyították, hogy jó útvonalon jártak, s – bár nem megrázkódtatások, véres cselekedetek nélkül – kezük munkája nyomán létrejött a magyarországi keresztény egyház és a feudális állam, amely hosszú századokra szabott keretet a nép élete számára.

KRISTÓ GYULA

István király egyházzervezete

ga, egyidejű kiépülte adja magyarozatát, hogy pontos funkciómegosztás sem alakult ki még közöttük. A vasárnapi munkaszünet betartása egyaránt feladata volt a papnak és az ispánnak.

A keleti részek

Koppány legyőzését és a királyi korona elnyerését követően tehát lázas tevékenység

bolgár támogatást élvező s alkalmasint ténylegesen is bolgárnak tekinthető Keánnal. Utoljára a Maros-vidék nagy hatalmú ura, Ajtony maradt. Őt vitatott időben – e sorok írójának véleménye szerint 1028 táján – győzte le.

A törzsi szeparatizmus leverésével István megszüntette a törzsi államokat, viszont a társadalomfejlődésben elért eredményeiket saját állama kiterjesztésében hasznosította. A Kárpát-medence keleti felében – nagyjából 1010 tájától kezdve – az az egyház- és állam-